

Pierre Nora
Emlékezet és történelem között
A helyek problematikája¹

I.

A TÖRTÉNETI EMLÉKEZET VÉGE

A történelem felgyorsult. E metaforán túl azonban fel kell mérnünk, amit a kifejezés jelent: minden elmúlt dolog globális észlelésének a véglegesen befejeződött múltba való egyre gyorsabb átbillenését – egy egyensúly felbomlását. Nem más ez, mint a történelem iránti érzékenység dinamikája révén való kiszorítása annak, ami a hagyomány melegében, a szokás hallgatagságában, az ősi ismétlésében még élmény [*vécu*] maradt. Nem más ez, mint az elmúlt idő jegyében az öntudat ébredése, egy mindig újrakezdődő valami bevégzése. Csak azért beszélünk annyit az emlékezetről, mert már nincs.

A *lieu de mémoire*-ok² iránti érdeklődés – ahol kikristályosodik, előbukkan az emlékezet – történelmünk ezen egyedi pillanatához kötődik. Fordulópont ez, ahol a múlttól való elszakadás tudata keveredik a fájó emlékezet érzésével, de ahol a fájdalom még képes annyit felébreszteni az emlékezetből, hogy felvethesse megtestesülésének problémáját. A folyamatosság érzése a helyekbe költözött át. Helyei vannak az emlékezetnek [*lieux de mémoire*], mivel nincs már valódi közege az emlékezetnek [*milieux de mémoire*].

Gondoljunk arra a visszavonhatatlan veszteségre, melyet a parasztság – e par excellence emlékezetközösség – vége jelentett, melynek történeti témaként való divatja egybeesett az ipari növekedés csúcspontjával. Ez az alapvető összeomlása emlékezetünknek azonban csak egy példa. A globalizáció, a demokratizálódás, a tömegesedés és a média világának jól ismert jelensége az egész világot táncba vitte. A periférián, az új nemzetek függetlensége magával vont a történetiségbe a nemzeti öntudat álmából a gyarmati erőszak révén felébredt társadalmakat. S a belső dekolonizáció folyamatával egy időben követte őket minden erős emlékeze-

ti és gyenge történeti tőkével bíró etnikum, csoport és család. Az emlékezet-társadalmak vége ez, vége mindannak, ami biztosította az értékek megőrzését vagy továbbadását, legyen az egyház vagy az iskola, a család vagy az állam. Az emlékezet-ideológiák vége ez, vége mindannak, ami biztosította a rendszeres átjárást a múltból a jövőbe vagy megmutatta, hogy a múltból mit kellene megtartani a jövő számára, legyen szó reakcióról, fejlődésről vagy akár forradalomról. Sőt maga a történeti észlelés módja az, mely a média révén bámulatatosan kitágult, az aktualitás múlandó hártójával helyettesítve a hagyományra ráhajló emlékezet intimitását.

Felgyorsulás: amit e jelenség számunkra a maga nyersségében véglegessé tesz, az mind az igazi, társadalmi és érintetlen emlékezet – amelyet a primitívnek vagy archaikusnak mondott társadalmak példaként mutatnak és titokként őriznek – és a történelem – melyet a felejtésre ítélt társadalmaink a múltból csinálnak, mert magával ragadta őket a változás – közötti távolság. Egy beilleszkedett, uralkodó és öntudatlan, rendszerező és mindenható, spontánul időszerrősítő emlékezet – olyan múlt nélküli emlékezet, mely folytonosan visszavezet bennünket az örökséghez, visszaalva az őseket a távoli hősök, kezdetek és mítoszok egybemosódó idejébe – és a miénk között – ami csak történelem, nyom és válogatás – távolság van. E távolság csak tovább mélyül azáltal, hogy az emberek a modernitás kezdete óta ebben jogot, hatalmat és a változás feladatát ismerik fel. E távolság ma találja meg görcsös végpontját.

Az emlékezet – a történelem hódító és gyökértelenítő előretörése révén való – kiszakításának azonban van egy revelatív következménye: egy nagyon régi azonossági kapocs elszakadása, egy általunk megélt evidencia vége: a történelem és az emlékezet megfeleltetése. Az a tény, hogy franciául csak egy szó van a megélt történelem és az azt értelmezhetővé tévő szellemi tevékenységre (melyet a németek *Geschichte* és

Fotó: Kébányai János

Radnóti Miklós szobra Borban

Historie szavakkal különböztetnek meg), ez a gyakran hangsúlyozott nyelvi tehetetlenség itt bontja ki mély igazságát: a folyamat, melynek részesei vagyunk, ugyanolyan természetű, mint az, amely megjeleníti azt nekünk. Ha emlékeztünkben élnénk még, nem lenne szükségünk arra, hogy helyeket szenteljünk neki. Nem lennének helyek, mert nem lenne történelem által hordozott emlékezet. Minden gesztust, még a legbanálisabbat is, a cselekedetből és a jelentésből mindenkor testi identifikációt teremtő vallásos ismétlésként élnénk meg. Amióta nyom van, távolság és közvetítés, már nem az igazi emlékezetben vagyunk, hanem a történelemben. Gondoljunk a zsidókra, ahogy a mindennapos hőségben bezárkóztak a hagyomány rituáléiba. Az „emlékezet népe”-ként való önmeghatározásuk e történelmi gondot zárta ki mindaddig, míg a világ felé való nyitásuk szükségessé nem tette számukra a történészeket.

Emlékezet és történelem távolról sem szinonimák, s rá kell ébrednünk, hogy szembeállítják őket minden. Az emlékezet maga az élet, melyet

élő csoportok hordoznak, s ekképpen folyamatos fejlődésben áll, kiteve az emlékezés és a felejtés dialektikájának, nem törődve szükség-szerű deformációjával, védtelen minden használat és manipuláció ellen, hajlamos hosszú rejtőzködésre és hirtelen új életre kelésre. A történelem mindig problematikus és tökéletlen rekonstrukciója annak, ami már nincs. Az emlékezet mindig időszerű jelenség, megélt kötődés az örök jelenhez; a történelem a múlt megjelenítése. Mivel érzékeny és mágikus, az emlékezet csak azokhoz a részletekhez alkalmazkodik, melyek megerősítik. Elmosódott, egymásba toلولó, teljes vagy bizonytalan, különös vagy szimbolikus, minden átmásolásra – képernyő, cenzúra vagy kivetítés – érzékeny emlékekből táplálkozik. A történelem, mivel intellektuális és világi tevékenység, elemző és kritikus diskurzust kíván. Az emlékezet szentségbe ágyazza az emléket, a történelem kiszorítja, folytonosan prózaivá teszi azt. Az emlékezet az általa összeforró közösségből fakad, ami – Maurice Halbwachs szavaival – annyit tesz, hogy annyi emlékezet van, ahány csoport. Az emlékezet természeténél fogva sokféle és sokszorozódó, kollektív, többes számú, mégis individualizált. A történelem – épp ellenkezőleg – mindenkire és senkihez sem tartozik, ez adja egyetemes elhivatottságát. Az emlékezet a konkrétban gyökereszik, a térben, a gesztusban, a képben és a tárgyban. A történelem csak időbeli folyamatokhoz, fejlődési ívekhez és dolgok közötti viszonyhoz kapcsolódik. Az emlékezet abszolútum, míg a történelem csak a viszonylagost ismeri.

A történelem középpontjában egy a spontán emlékezetet romboló, kritikus szellem dolgozik. Az emlékezet mindig gyanús a történelem számára, melynek valódi küldetése lerombolni és visszaszorítani azt. A történelem megfosztja a megélt múltat legitimitásától. A történelmi tudattal bíró társadalmak horizontján, a teljességgel historizált világ határain a szentségtől való megfosztás végső és végleges. A történelem folyamata, a történelmi törekvés nem dicsőíti a valóban megtörténtet, hanem megsemmisíti. Kétségtelen, hogy az általános kritikai attitűd megőrzi a múzeumokat, az érmeket, a műemlékeket – tehát a történelmi munkához szükséges eszköztárat –, ugyanakkor ki is ürítve mindazt, ami szemünkben *lieu de mémoire*-rá teszi ezeket. Egy teljességgel a történelem jegyében élő társadalom, a hagyományos társadalomhoz hasonlóan,

végeredményben nem ismerne helyeket, ahová lehorgonyozhatná emlékezetét.

A történelem és emlékezet szakításának egyik legkézzelfoghatóbb jele talán a történelem történetének kezdete, a historiográfiai tudat – Franciaországban vadonatúj – ébredése. A történelem, egészen pontosan a nemzeti fejlődés története alkotta meg legerősebb közös hagyományunkat, par excellence emlékezetközösségünket. A középkori krónikásoktól a „totális” történelem kortárs történetíróiig, az egész történeti hagyomány úgy fejlődött, mint az emlékezet és annak spontán elmélyülése által szabályozott gyakorlat, mint a múlt hiánytalan és törésmentes helyreállítása. Kétségtelen, hogy Froissart óta egyetlen nagy történetírónak sem volt olyan érzése, hogy csupán részleges emlékezetet jelenít meg. Commines nem volt tudatában annak, hogy csak dinasztikus emlékezetet, La Popelinière francia emlékezetet, Bossuet monarchikus és keresztény emlékezetet, Voltaire a haladó emberi nem emlékezetét, Michelet kizárólag a „népét” és Lavissee pedig a nemzet kizárólagos emlékezetét gyűjti össze. Épp ellenkezőleg, teljesen meg voltak győződve: feladatuk abban áll, hogy elődeiknél pozitívabb emlékezetet alkossanak meg, átfogóbbat és magyarázóbbat. Az a tudományos eszköztár, melyet a történelem a múlt század folyamán kialakított, csak még tovább erősítette egy igazi emlékezet kritikai kiépítését. Minden nagy történeti átértékelés magában foglalta a kollektív emlékezet helyzetének megerősítését.

Egy olyan országban, mint Franciaország, a történetírás történetének megteremtése nem lehet ártatlan tevékenység. Ez a történeti emlékezetnek a – történeti kritika általi – belső aláaknázását fejezi ki. Kritikai természeténél fogva minden történelem és minden történész igényt tart arra, hogy leleplezze elődei hazug mitológiáit. Ám valami alapvető dolog kezdődik akkor, amikor a történelem önnön történetével kezd foglalkozni. A historiográfiai törekvés születésével épp a történelem hajszolja önmagában azt, ami már nincs benne, s mivel felfedezi, hogy az emlékezet áldozata lett, a tőle való megszabadulásra törekszik. Egy olyan országban, melyben a történelemnek nincs irányító és alakító szerepe a nemzeti öntudatban, a történelem története nem lenne ilyen vitával terhelt. Az Egyesült Államokban például, a többbretű emlékezet és a sokrétű kulturális hozadék országában e tudományágnak régi hagyománya van. Ám a

függetlenségi vagy a polgárháború eltérő értelmezései, legyenek a tétek bármilyen súlyosak is, nem érintik az amerikai tradíciót, mivel az ebben az értelemben nincs, illetve nem főként a történelemből származik. Franciaországban épp ellenkezőleg, a történetírás képromboló és tiszteletlen. Megkaparintja a hagyomány legjobban megalkotott darabjait – egy kulcsfontosságú csatát, mint például Bouvines-t, vagy egy kanonizált könyvet, mint a *Petit Lavissee*-t –, hogy feltárja a tradíció mechanizmusait és a lehető legpontosabban rekonstruálja kialakulásának tényezőit. Kétségeket ültet a szívekbe s a kritikai élt pedig bevezeti az emlékezet fája és a történelem kérge közé. Elkészíteni a francia forradalom historiográfiáját, felvázolni mítoszait és értelmezéseit annyit jelent, hogy nem azonosulunk már teljesen örökségével. Legyen bármennyire is tiszteletre méltó egy tradíció, annak megkérdőjelezése azt jelenti, hogy többé nem azonosulunk annak hordozójával. Márpedig a történelem története tárgyául nem csak nemzeti tradíciónk legszentebb tárgyai kínálkoznak. A történelem – megkérdőjelezve önnön anyagi és fogalmi eszközeit, alkotói eljárásait, terjedésének társadalmi állomásait és önnön hagyományá válását – egészében belép a történetírás korszakába, véglegessé téve ezzel különállását az emlékezettől. Az emlékezet maga válik egy lehetséges történelem tárgyává.

Volt olyan időszak, amikor úgy látszott, a történelmen keresztül és a nemzet körül kristályosodik ki egy emlékezhagyomány, mégpedig a III. Köztársaság szintézisében. Ez, tág időhatárt alapul véve, Augustin Thierry *Lettres sur l'histoire de France*-ától (1827) Charles Seignobos *L'histoire sincère de la nation française*-éig (1933) tartott. Történelem, emlékezet és nemzet nemcsak egy természetes körforgást, de egy kiegészítő körkörösséget is fenntartottak, egy több szinten is működő – tudományos és pedagógikus, elméleti és gyakorlati – szimbiózist. A jelen nemzeti meghatározása fölényesen a múlt megvilágításából hívta elő öngazolását. A forradalmi trauma miatt elbizonytalanodott jelen megszabta a monarchikus múlt átfogó újraértékelését. Szintén bizonytalanná vált ez az 1870-es vereség miatt is, mely csak sürgetőbbé tette – a német tudományhoz és tanítóhoz, Königrätz igazi győzteséhez viszonyítva – a dokumentarista tudás s az emlékezet iskolai átadásának fejlesztését. Semmi sem hasonlítható a történész nemzeti felelősségének hangvételéhez; felerész-

ben pap ő, felerészben katona. Megnyilvánul ez például a *Revue Historique* első számának (1876) bevezetőjében is, ahol Gabriel Monod igazolva láthatta, hogy „a máskülönben lassú, kollektív és módszeres tudományos kutatás, titkos és biztos módon csakúgy a haza, mint az emberi nem nagyságáért” dolgozik. Egy ilyen szöveg – melyhez akár száz hasonlót találhatunk – olvastán, az ember elgondolkodik, hogyan lehetett hitelt adni annak a gondolatnak, hogy a pozitívista történelem nem volt kumulatív. A nemzeti önmeghatározás végső távlatában a politikatörténet, a hadtörténet, az életrajz és a diplomácia-történet, épp ellenkezőleg, a folytonosság pillérei. Az azincourt-i vereség vagy Ravaillac töre, a Becsapottak Napja vagy a vesztfáliai szerződés csatolt záradékai lelkiismeretes számadás függvényei. A jól felépített tudás hozzátesz vagy elvesz egy-egy részletet a nemzet alapítókéjéből. Az emlékezet tere egyetlen hatalmas egység. Görög-római bölcsönktől a III. Köztársaság gyarmati birodalmáig nincs cezúra, ahogy nincs az örökséghez új hódításokat csatoló magas tudás és az azt alapszöveggé tévő iskolai tankönyv között sem. Szent a történelem, mert szent a nemzet. A nemzet révén maradt fenn emlékezetünk a szentség terén belül.

Annak megértése, miért vált szét a szentségtelenítés új hulláma révén e kötelék, megmutatná, hogy a harmincas évek válságában hogyan lépett a nemzet-állam helyébe fokozatosan a társadalom-állam. Ugyanakkor, s ugyanolyan okokból, hogyan vált a történelem az emlékezhagyományból – amint ez Franciaországban látványosan végbement – a társadalom önmagáról való tudásává. E minőségében képes volt megsokszorozni az egyes emlékezetekre vetett fénycsóvját, s magát a múltbeli mentalitások laboratóriumává tudta átalakítani. Ám ahogyan a történelem megszabadult a nemzeti önazonosságtól, úgy megszűnt az is, hogy benne lakozzon az azt hordozó alany, s ezzel egy csapásra elvesztette az értékek átadásának pedagógikus elhivatottságát is: jól példázza ezt az iskola váltsága. A nemzet már nem összetartó keret, mely megerősíti a közösségi tudatot. Meghatározása már nem kérdés, s a béke, a virágzás, valamint befolyásának csökkenése pedig végzett a még meglévő értékekkel. Azáltal, hogy a nemzet helyét a társadalom foglalta el, a múlt, azaz a történelem általi legitimáció átengedte helyét a jövővel való öngazolásnak. A múltat csak megismerhettük és tisztelhattuk, a nemzetet szolgál-

hattuk, ám a jövőt elő kell készítenünk. E három terminus ismét átveszi autonómiáját. A nemzet már nem küzdelem, hanem pusztán egy adat, a történelem társadalomtudománnyá vált, az emlékezet pedig tisztán privát jelenség. A nemzeti emlékezet a történeti emlékezetben ölt hát utolszor testet.

A *lieu de mémoire*-ok tanulmányozása így két mozgás kereszteződésében található, melyek, ma Franciaországban, kijelölik helyét és jelentését: egyfelől egy tisztán történetírói törekvés – a történelem reflexív visszatérése önmagához –, másfelől pedig egy sajátosan történelmi mozgás: az emlékezhagyomány vége. A *lieu de mémoire*-ok kora az a pontos pillanat, amikor az emlékezet személyességében megélt hatalmas tőke eltűnik, hogy majd csak a rekonstruáló történelem tekintetében éljen tovább: egyfelől a történeti munkák döntő elmélyülése, míg másfelől egy szilárd örökség átvétele. A kritikai elv rendelkezik e belső lendülettel, politikai, történeti és mentális kereteink azonban kimerültek; mindazonáltal túl jelentősek ahhoz, hogy közömbösek maradhassunk irántuk, fokozatos eltűnésük viszont már csak ahhoz elég, hogy legfeltűnőbb jelképeik visszatérését tudják ránk kényszeríteni. E két mozgás összekapcsolódik, hogy alkalomadtán, s egyazon lelkesedéssel ráutaljon bennünket a történeti munka alapvető eszköztárára, emlékezetünk legjelképebb tárgyaira: a levéltárhoz éppúgy, mint a trikolorhoz, a könyvtárakhoz, a szótárakhoz, valamint a múzeumokhoz ugyanúgy, ahogy az emlékiratokhoz, az ünnepekhez, a Pantheonhoz vagy a Diadalívhez, avagy a Larousse-szótárhoz és a Kommünárok Falához.

A *lieu de mémoire*-ok elsősorban maradványok, az emlékezetmegőrző tudat végső formái egy olyan történelemben, mely azért hívja elő azokat, mert már nem ismeri őket. Világunk szertartásoktól való megfosztása ismertet meg bennünket e fogalommal. Az átalakulás és megújulás folyamatában lévő közösség akarata és erőfeszítése termeli ki, készíti elő, alkotja meg, építi fel, rendeli el és tartja fenn. A *lieu de mémoire*-ok természetüknél fogva értékelik az újat a régi, a fiatalat az idős, a jövőt a múlt helyett. Múzeumok, levéltárak, temetők és gyűjtemények, ünnepek, évfordulók, szerződések, jegyzőkönyvek, emlékművek, szentélyek, társaságok mind-mind egy régi kor határkövei, az örökkévalóság illúziói. Honnan fakad e kegyes, patetikus, élettelen vállalkozás nosztalgikus as-

pektusa? Ezek egy szertartás nélküli társadalom szertartásai, egy szentséget nem tűrő társadalom múlandó szentségei, a sajátságos felé való vonzódás jegyei egy olyan társadalomban, mely legyalulja a sajátságost, s tények szerinti megkülönböztetés egy olyan társadalomban, mely elvek szerint nivellál, csoportazonosító, illetve -megkülönböztető jegyek egy olyan társadalomban, mely csak egyenlő és azonos individumokat ismer.

A *lieu de mémoire*-okat az érzés szüli és élteti, hogy már nincs spontán emlékezet. S mivel ezen emlékezetmegőrző cselekedetek már nem mennek végbe természetesen, így archívumokat kell létrehozni, évfordulókat kell tartani, ünnepeket kell szervezni, temetési beszédeket kell mondani és fel kell jegyezni az eseményeket. Éppen ezért a kisebbségek által védett, privilegiált helyekre menekült és féltékenyen óvott emlékezet felizzítja valamennyi *lieu de mémoire* igazságát. Ezen emlékezetmegőrző éberség nélkül a történelem gyorsan kisöpörné őket. Ezek azok az alapok, melyeken szilárdan megvethetjük a lábunkat. Ám ha az, amit őriznek nincs veszélyben, arra sem lenne szükség, hogy felépítsék azokat. Ha az emlékeket, melyeket magukba zárnak, valóban megélnénk, a *lieu de mémoire*-ok szükségtelenek lennének; és viszont, amennyiben a történelem sem azért kerítené hatalmába azokat, hogy átformálja, átalakítsa, átgúrja és kővé dermessze őket, úgy nem lennének helyek az emlékezet számára. E jövés-menés hozza létre őket: a történelem folyamából kiszakított történeti pillanatok ezek, melyeket azonban visszaadnak annak: már teljesen nem élők, de még nem is teljesen holtak, mint kagylóhéjak a tengerparton, miután visszavonult az élő emlékezet tengere.

A *Marseillaise* vagy a halotti emlékművek például ilyen, a kötődés és az elszakadás vegyes érzése révén átformált kétértelmű életet élnek. 1790-ben július 14-e még nem volt *lieu de mémoire*. 1880-ban azonban, nemzeti ünneppé való intézményesülése hivatalos *lieu de mémoire*-rá avatta, bár a köztársaság szelleme ekkor még valódi forrássá tette. És ma? Élő, nemzeti emlékezetünk elvesztése arra kényszerít bennünket, hogy ne naivan, ám ne is közömbösen tekintünk rá. Egy bennünket gyötrő és számunkra elvesztett emlékezet, mely a gyors szentségtelepítés és az átmenetileg visszahozott szakralitás között helyezkedik el. Belső kapcsolódás ez, mely azok adósává tesz minket, akik minket lét-

rehoztak, ugyanakkor történelmi eltávolodás is, mely arra kötelez bennünket, hogy hűvös tekintettel mérjük fel s vegyük leltárba az örökséget. Egy általunk többé be nem lakott emlékezet megmenekített – félhivatalos és intézményesített, félig érzéki és érzelmi – helyei. Az egyetértés korántsem egyértelmű helyei, melyek nem fejeznek ki sem harcos meggyőződést, sem szenvedélyes részvételt, de ahol felsejlik még valami a szimbolikus életből. Az emlékezetiből a történetibe, egy őszekkel bíró világból az esetleges viszonyrendszerek világába való átbillenés az, mely átmenetet teremtett nekünk a totemikus történelemből a kritikai történelembé: ez a *lieu de mémoire*-ok pillanata. Nem ünnepeljük már a nemzetet, ám tanulmányozzuk ünnepeit.

II.

A TÖRTÉNELEM RÉVÉN MEGRAGADOTT EMLÉKEZET

Mindaz, amit ma emlékezetnek nevezünk, tulajdonképpen nem emlékezet, hanem már történelem. Mindaz, amit az emlékezet fellángolásának nevezünk, az valójában a történelem tüzeiben való végleges eltűnése. Az emlékezet igénye voltaképpen a történelem igénye.

Persze lehetetlen elkerülnünk e szó használatát. Fogadjuk el, ám egyértelművé téve a valódi emlékezet (mely ma a gesztusba és a szokásba menekült, a mesterségekbe, ahol átörökítik a hallgatás tudását, a test tudásába, az áthatottság emlékezetébe és a reflexszerű tudásba) és az átmenetisége miatt történelemmé alakult emlékezet (ami majdhogynem az ellenkezője: önkéntes és szándékos, kötelességként élő, s már nem ösztönös, inkább pszichologikus, egyéni és szubjektív, nem pedig társadalmi, közös és átfogó) közötti különbséget. Mi történt az elsőtől, a közvetlentől a másodikig, a közvetettig? A jelenlegi átalakulás végpontján ragadhatjuk ezt meg.

Először is, a másiktól való megkülönböztetésképpen, nézzük a levéltári emlékezetet. Ez egészében a nyom pontosságán, a maradvány anyagszerűségén, a rögzítés konkrétumán s a kép képiségén alapul. E folyamat, mely az írással kezdődött, a hifi minőségű magnószalagon végződik be. Ahogy az emlékezet egyre kevésbé élhető meg belülről, úgy van szüksége külső támasztéokra és egy csak általa létező lét kézzel-

fogható támaszára. Honnan van ez a korunkat olyannyira jellemző archiválási rögeszme, mely a jelen hiánytalan megőrzésére és a múlt teljes megóvására irányul? A gyors és végleges eltűnés érzése összekapcsolódik a jelen pontos jelentésének nyugtalanságával, valamint a jövő bizonytalanságával: így a legszerényebb maradványtól a legegyszerűbb tanúságtételig bármi méltóvá válhat a megőrzés méltóságára. Nem fejeztük ki eléggé sajnálatunkat elődeinknek az ismereteket elősegítő anyag pusztulásáért vagy eltűnéséért, hogy aztán ugyanazt a szemrehányást kapjuk majd utódainktól? Az emlék átment önnön teljes és pontos rekonstrukciójába. E regisztráló emlékezet nevében, a jelek megsokszorozása révén, a levéltár kötelességévé válik az emlékezés: ott, ahol az épp megmarad, mint a kígyó levedlett bőre. Hajdanán a művelt bencés gyűjtők a dokumentumok felhalmozásának szentelték magukat, egy nélkülük haladó társadalom és egy nélkülük íródó történelem peremén. Később a történeti emlékezet tudós munkája középpontba állította e kincsestárat, hogy eredményét térhódításának ezernyi társadalmi befogadója révén szórja szét. Ma, amikor a történészek már lebecsülik e dokumentarista kultuszt, a társadalom viszont teljesen a megőrzés vallásosságának és a növekvő levéltári iratmennység eszméjének jegyében él. Valójában egy anyagi lerakat nagyszabású és szédítő létrehozását nevezzük emlékezetnek: azt, amire lehetetlen emlékeznünk, mérhetetlen jegyzékét annak, amire azonban szükséges lenne emlékeznünk. A „papír emlékezete”, melyről Leibniz beszélt, múzeumok, könyvtárak, irattárak, dokumentációs központok, adatbankok autonóm intézményévé vált. A közlevéltárakat érintő szakértői becslések szerint is, néhány évtized alatt az iratok mennyiségi forradalma ezerszeresére nőtt. Egyetlen kor sem volt ilyen megőrzött irattermelő, mint a miénk. Ám nemcsak a modern társadalom által kitermelt mennyiség, nemcsak a reprodukció és a megőrzés rendelkezésre álló technikai lehetősége a döntő különbség, de még inkább a nyom tisztelete és az abban való hit. Amilyen mértékben eltűnt a hagyományos emlékezet, annyira érezzük fontosnak a maradványok, a tanúságtételek, a dokumentumok, a képek, a beszédek, a látható jelek lelkiismeretes felhalmozását, mintha ennek az egyre inkább szaporodó iratcsomónak kellene – nem tudni, milyen bizonyítékká válnia – a történelem – nem tudni, milyen – ítélszéke előtt. A

nyomban avatódik szentséggé az, amely valójában tagadása is annak. Lehetetlen azonban megítélni azt, hogy mire kell majd emlékeznünk. Honnan származik a pusztítás gátlása, a mindent archívumokba való összeállítás, az emlékezés mezőinek differenciálatlan kitégítése, az emlékezet funkcióinak túltengő felduzzasztása, amik magához az elvesztés érzéséhez és az emlékezet intézményeinek ezzel együtt járó megerősítéséhez kötődnek. Különös szerepcsere történt a hivatásos levéltárosok – akiknek hajdanán szemére vetették a megőrző mániát – és a levéltári anyag természetes előállítói között. Ma a magánvállalatok és a közhivatalok adják ki a levéltárosoknak a „mindent-megőrzés” parancsát, míg azok azt tanulták, hogy a szakma, lényegét tekintve, az ellenőrzött pusztulás művésze.

Így aztán néhány éven belül az emlékezet anyagivá válása csodásan kitegült, megsokszorozódott, decentralizálódott, demokratizálódott. A klasszikus időkben a levéltári anyag három nagy kibocsátója a főúri családokra, az egyházra és az államra korlátozódott. Ugyan ki nem gondol ma arra, hogy emlékeit írásba foglalja, elkészítse emlékiratait? Nemcsak a történelem legkisebb szereplői, de még e szereplők tanúi, házastársa és orvosa is. Annál kevésbé rendkívüli a tanúságtétel, minél inkább hitelesnek tűnik egy átlagember mentalitásának bemutatására. Az emlékezet felszámolása a megőrkítés általános akaratát eredményezte. Egy generáció elteltével az archívum képzeletbeli múzeuma csodásan gazdaggá vált. 1980-ban, az örökség éve ragyogó példáját nyújtotta ennek, a bizonytalanság határáig vive e fogalmat. Tíz évvel korábban, az 1970-es Larousse az örökség [*patrimoine*] fogalmát még „az apától vagy az anyától származó javak”-ra korlátozta. Az 1979-es *Petit Robert* ebből „az ősöktől örökölt tulajdon, egy ország kulturális öröksége”-t alkotta meg. A történelmi emlékművek szigorú koncepciójától hirtelen eljutottunk – az 1972-es, helyszínek feletti megállapodással – egy elképzelésig, mely elméletileg semmit sem hagy elmúlni.

Nemcsak mindent meg kell védeni, meg kell óvni az emlékezet jeleiből, beleértve azt is, amiről azt sem tudjuk, mely emlékezet ismertetőjege, de újabb archívumokat kell létrehozni – ez a kor követelménye! Itt van a Társadalombiztosítási Archívum felkavaró esete: példa nélkül álló adattömeg, mely ma háromszáz iratkilomé-

terre rúg. Nyers emlékezettömeg, melynek számítógépes feldolgozása ideális körülmények között lehetővé tenné a teljesen normálistól a patológikusig vizsgálni a társadalmat, a táplálkozási szokásoktól az életmódig, területenként és foglalkozások szerint. Ám ugyanakkor egy olyan adatmassza, melynek karbantartása, csakúgy, mint megfelelő kiaknázása drasztikus, ám kivitelezhetetlen választás elé állít bennünket. Archiválatok, archiválatok, majd csak megmarad majd valami! Egy másik beszédes példát említve: milyen eredményt hozhatnak a legújabb orális adatgyűjtések? Csak Franciaországban pillanatnyilag háromszáz csoport foglalkozik – Philippe Joutard kifejezésével élve – a „múltból hozzánk érkező hangok” összegyűjtésével. Nagyon jó. De ha arra gondolunk, hogy itt egy olyan speciális archívumról van szó, melynek létesítése harminchat munkaórát igényel egyórányi felvételhez, s melynek használata nem lehet pontos, mivel értelmét a teljes meghallgatásból nyeri, lehetetlen nem megkérdőjelezni annak lehetséges felhasználhatóságát. Végeredményben milyen emlékezet akaratóból jegyezték fel a tanúságtételt, a megkérdettekből vagy a megkérdzőkből? Súlyánál fogva az archívum jelentést és státust váltott. Már nem egy megélt emlékezet többé-kevésbé szándékos maradványa, hanem egy elvesztett emlékezet makacs és szervezett kitermelése. Megkettőzi a megéltet, mely gyakran saját rögzítésének (a híradókat talán másképp csinálják?), másodrangú emlékezetének, emlékezetpótlékának függvényében jön létre. Az archívum vég nélküli létrehozása egy új öntudat kieleződött következménye, a historizált emlékezet terrorizmusának legvilágosabb kifejezése.

Mivel ez az emlékezet kívülről közeledik felénk, mi egyéni kényszerként interiorizáljuk azt, hiszen az nem társadalmi gyakorlat már. Az emlékezet történelemmé való átalakulása minden közösséget arra kötelezett, hogy saját történelmének újjáélesztése révén újradefiniálja identitását. Az emlékezet kötelessége mindenkit önmaga történészévé tesz. E történelmi követelmény így jóval túlhaladta a hivatásos történészek körét. S nem csak a hivatásos történelem régi marginalizáltjairól van szó, akiket elmerült történelmük visszaszerzésének igénye hajt. Minden testületre áll ez – értelmiségi vagy tudós voltától függetlenül –, hogy az etnikai és társadalmi kisebbségek mintájára, létrejöttek vizsgálatára révén szükségét érzi eredetének iga-

zolását. Alig akadhat olyan család, melynek valamely tagja újabban ne fogna az ismeretlen elődök – melytől az övé is származik – felkutatásába. A genealógiai kutatások számának növekedése új és tömeges jelenség: az *Archives nationales* éves jelentése 1982-ben 43%-ban számszerűsíti ezt, szemben az egyetemi kutatók 38%-os látogatottságával. Talán meglepő, de tény: ez utóbbiaknak sem mindegyike hivatásos történész, akiknek a biológia, a fizika, a medicina vagy a zene legjelentősebb történetei köszönhetőek, hanem biológusok, fizikusok, orvosok és zenészek. Tanárok, akik a testneveléstől kezdve egészen a filozófia oktatásáig kezükbe veszik a nevelés történetét. Így az intézményesített tudás megrendülése folytán, minden tudományág feladatának tartotta alapjainak igazolását, létrejöttek áttekintése révén. A szociológia alapító atyjai kutatását kezdte meg, az etnológia a 16. századi krónikásoktól a gyarmati hivatalnokokig vállalkozott múltjának feltárására. Egészen az irodalomkritikáig nincs olyan tudományterület, mely ne vállalkozott volna kategóriái és hagyományai keletkezésének rekonstrukciójára. Amikor a hivatásos történészek már felhagytak a tisztán pozitivista vagy forrásfeltáró [*chartiste*] történelemmel, az olyan közismertséget és térhódítást mondhatott magáénak e sürgető szükségszerűségben, mint korábban soha. A történelmi emlékezet vége megsokszorozta a különálló emlékezeteket, amelyek saját történelmüket követelik.

Kötelesség tehát az emlékezés, ám nekem kell emlékeznem, és én emlékezem. Az emlékezet történelmi átalakulásának ára a személyes pszichológia felé való végső fordulat. E két jelenség oly szorosan összefonódott, hogy lehetetlen nem észrevenni őket pontos időbeli egybeesésükig. A múlt század végén, kiváltképp a falusi világ összeomlásával nyilvánult meg a hagyományos egyensúly kibillenése, mikor is Bergson révén az emlékezet feltűnt a filozófiai gondolkodásban, Freud révén a személyiség középpontjában, Prousttal pedig az önéletrajzi irodalom közepén. E ma már robbanásszerű folyamat kezdete az a törés volt, mely számunkra, ennek két különböző oldalaként, a földben megtestesült emlékezet képzetét és az emlékezet személyes identitásba való hirtelen behatolását jelentette. S talán nem Freudnál és Proustnál kell keresnünk magát a két személyes, ám mégis egyetemes *lieu de mémoire*-t, az ősjelenetet és a híres *petite madeleine*-t? Az emlékezet átvite-

le meghatározó váltást jelentett, mégpedig a történetből a pszichologikus, a társadalmiból az egyéni, az átfogóból a szubjektív és az ismétlésből a felidézés felé. A most már magánüggévé váló emlékezet új rendszere ez. A kortárs emlékezet teljes pszichologizálása az énazonosság, az emlékezet mechanizmusainak és múlthoz való viszonyának új rendszerét vonta maga után.

Végeredményben az egyénre és csak az egyénre nehezedik a kitartó, ám differenciálatlan emlékezet-kényszer, merthogy saját múltjához való személyes viszonyán nyugszik lehetséges új életre keltése. Az általános emlékezet magánemlékezetekre való szétesése adja a belső kényszer hatalmas intenzitását az emlékezés törvényének, kötelezővé téve mindenki számára az emlékezést: az identitás titkának és alapelvének, a valahová való tartozás érzésének visszaszerzését. Cserébe ez az összetartozás teljesen elkötelez. Mivel az emlékezet már nincs jelen mindenütt, olyan mintha egyáltalán nem is létezne, ha valaki nem tulajdonítana ismét egyéni értelmet neki. Minél kevésbé megélt egy közösségben az emlékezet, annál inkább szüksége van olyan különleges emberekre, akik önmagukból emlékezet-embert teremtenek. Mintha egy belső hang mondaná a korzikaiaknak: „Neked korzikainak kell lenned” és a bretonoknak: „Bretonnak kell lenned!” Hogy megértsük eme elhivatás erejét és hívószavát, leginkább a zsidó emlékezethez kell fordulnunk, mely a dejudaizált zsidók körében manapság új életre kelt. E tradícióban, melynek nincs más történelme, mint saját emlékezete, zsidónak lenni annyit jelent, hogy emlékezel arra, hogy az vagy. Így e megkérdőjelezhetetlen, egyszer már interiorizált emlékezés fokozatosan, ám egészében elszólít. Nos, minek az emlékezete ez? Legfeljebb az emlékezet emlékezete. Az emlékezet pszichologizálása minden egyes embernek azt az érzést adta, hogy végeredményben egy lehetetlen adósság kifizetésétől függ üdvözülése.

Levéltári-emlékezet, kötelesség-emlékezet, ki kell azonban egészíteni az átalakulás képét egy harmadik vonással is, mégpedig a távolsági-emlékezettel.

Merthogy a legjellemzőbb történelmi munkák révén feltáruuló viszonyunk a múlthoz teljesen más, mint az, amit az emlékezettől várunk. Már nem visszatekintő folyamatosságról, hanem a diszkontinuitás reflektorfénybe állításáról van szó. A hajdani történelmi emlékezet számára a múlt igazi felfogása azt jelentette, hogy

az valójában nem múlt el, az emlékezetbe idézés erőfeszítése feltámaszthatja azt. A jelen vált így amolyan visszahozott, aktualizált múlttá, az összeforrasztás és a lehorgonyozás révén. Ahhoz, hogy legyen múlt-érzésünk, szükségszerűen egy törésnek kellett ékelődnie a múlt és a jelen közé, fel kellett tűnnie egy „előtt”-nek és egy „után”-nak. De inkább a helyreállítandó leszármazás megélt különbözőségeként fogható fel, mint a gyökeres különbség módjának megélt távolságában. Haladás és a hanyatlás: a modern kor óta a történelem megértésének két nagy témája, s mindkettő jól kifejezi a kontinuitás kultuszát, biztos tudását annak, hogy kiknek és miknek kell köszönnünk, hogy vagyunk. Innen származik az „eredet” gondolatának súlya, a mitologikus elbeszélések profán formája, mely a nemzeti elvilágiasodás felé úton lévő társadalomnak az értelmet és a szentség igényét adta. Minél előkelőbb volt az eredet, annál nagyobbá tettek minket, mivel múltunk révén önmagunkat tiszteljük. E viszonyrendszer tört darabokra. Úgy, ahogyan a látható, előre látható, manipulálható, előre jelezhető s a jelen előre vetítéseként értelmezett jövő láthatatlanná, előre láthatatlanná, kezelhetetlenné vált, úgy ezzel párhuzamosan érkezünk el a látható múlttól a láthatatlan múltig. Egy velünk élő múltból egy törésként megélt múltba, egy történelemből, mely az emlékezet folyamatosságában kereste önmagát, egy emlékezetbe, mely a történelmi diszkontinuitásba vetíti önmagát. Már nem „kezdetekről” beszélünk, hanem „születésről”. A múlt így számunkra gyökeresen másként adott, egy olyan világgént, amelytől örökre el vagyunk vágva. S emlékezetünk a bennünket tőle elválasztó hatalmas tér nyilvánvalóvá tételében vallja meg igazságát – mint olyan tevékenységben, mely egy csapásra el is tünteti azt.

De ne higgyük, hogy a diszkontinuitás érzése megfelel az éjszaka homályának és elmosódottságának. Paradox módon a távolság megköveteli a közeledést, mely tompítja is azt, ám egyszermind meg is adja annak rezgését. Soha nem vágytunk ily érzéki módon arra, hogy érezzük egy talpalatnyi föld értékét, az ezredévi ördög kezét és a 18. századi falvak bűzét. Ám a múlt mesterséges hallucinációja pontosan csak a diszkontinuitás jegyében fogható fel. A múlthoz való viszonyunk egész dinamikája az áthághatatlanság és az eltörlés e finom játékában rejtezik. A szó első értelmében egy az „egykor-ez-történt” feltámasztásától gyökeresen eltérő

megjelenítésről van szó. A feltámasztás bár teljes szándékozott lenni, magában foglalta a gyakorlatias emlékezet hierarchikusságát, ami alkalmassá tette arra, hogy a jövőre irányított jelen szemszögéből szabályozza a múlt perspektíváinak fényeit és árnyait. Az egyetlen magyarázó elv elvesztése egy szétesett világba taszított bennünket, hogy ugyanakkor minden tárgynak – legyen az a legegyszerűbb, a legvalószínűtlenebb, a legmegközelíthetelenebb – megadja a történeti titokzatosság méltóságát. Régen tudtuk, kinek a leszármazottai voltunk, ma viszont senki és mindenki leszármazottai vagyunk. Mivel semmit sem tudhatunk arról, hogy mi alakítja majd a múltat, ez a nyugtalan bizonytalanság átalakul nyommá, lehetséges jelölővé, történeti gyanúvá, mellyel beszennezzük a dolgok ártatlanságát. A mi múlt-észlelésünk annak heves kisajátítása, amiről már tudjuk, hogy nem mi vagyunk. Megköveteli a pontos alkalmazkodást egy elvesztett célhoz. A megjelenítés kizárja a freskót, a töredéket, az összképet – módszere a pontszerű megvilágítás, a kiválasztott felvételek sokszorozása, a jelentőségteljes mintavétel. Erőteljesen retinális és televizuális emlékezet ez. Miért nem teremtünk már kapcsolatot például az „elbeszélés visszatérése”-nek híres jelensége – melyet tapasztalhatunk a legújabb történetírói műfajokban – és a kép, valamint a mozi mai kultúrában lévő mindenhatósága között? Ez az elbeszélés, magába zártságával és szinkopikus szétdaraboltságával, valójában teljesen más, mint a hagyományos elbeszélés. Miért nem kötjük már össze a levéltári dokumentumok lelkiismeretes tiszteletét – magát az iratot a szemünk elé helyezve –, a szóbeliség egyedülálló terjedését – a szereplőket idézve, hangjukat visszajátszva – a közvetlen autentikussággal, melyhez különben annyira hozzászoktunk? Miért nem vesszük már észre a múlt mindennapisága iránti érdeklődésünkben az egyetlen eszközt, amely helyreállítaná számunkra a napok lassúságát és a dolgok ízét. És a névtelenek életrajzaiban vajon miért nem látjuk már meg annak eszközét, hogy ez érzékelteti velünk, hogy nem a tömegek révén tárulkoznak fel a tömegek? Miért nem olvassuk már ki a múlt okmányaiból, melyek annyi mikrotörténelmi tanulmányt adtak a kezünkbe, azt a szándékot, hogy megfeleltessük az általunk rekonstruált történelmet az általunk megélt történelemmel. Emlékezet-tükör, mondhatnánk, ha a tükrök nem ugyanazt adnák vissza. Ám épp ellen-

kezőleg: a különbség felfedezését, s e különbség látványában fellelhetetlen identitásunk pillanati megcsillanását keressük. Nem genesis ez már, hanem annak felismerése, hogy azok vagyunk a fénynél, akik már nem vagyunk többé.

Különös módon, az esszencialitás alkímiája az, ami a történelem gyakorlását – melynek brutális, jövő felé irányuló felhajtóereje felment minket – a jelen titkainak lerakatává teszi. Egyébként nem is annyira a történelem, mint inkább a történész révén teljesedik ki a csodatévő művelet. Különös sors az övé. Hajdanán szerepe egyszerű volt, helye pontosan meghatározott a társadalomban: a múlt szószólójának és a jövő révészének lenni. Ennek fejében személye kevesebbet számított, mint szolgálata: ő csak a művelt közvetítő, az átvitel eszköze volt, a lehető legjelentéktelenebb kötőjel a dokumentáció nyers anyagiassága és az emlékezet feljegyzése között. Végző soron az objektivitás rögeszmés hiánya volt ő. A történeti emlékezet széttörésével felbukkan egy új személyiség, aki elődeitől eltérően kész elismerni azt a szoros, intim és személyes viszonyt, melyet témájával fenntart. Sőt inkább hangoztatja, elmélyíti e viszonyt, s ahelyett hogy akadályként könyvelné el, inkább a megértést segíti elő, mivel e téma mindent az ő szubjektivitásának köszönhet: ő teremtette meg, illetve ő teremtette újra. A történész annak az anyagcserének az eszköze, amely értelmet és életet ad annak, amiben önmagában sem értelem, sem élet nincs. Képzeljünk el egy a saját történetiségétől teljesen átítatott társadalmat. Egy ilyen társadalom képtelen lenne történészek létrehozására. Mivel teljességgel a jövő jegyében élne, beérné automatikus rögzítési eljárásokkal és megelégedne automata könyvelő gépekkel; ez azonban azt jelenti, hogy a jövőre bízna önmaga megértésének feladatát. Ezzel szemben társadalmunk a változások sokasága révén elszakadt emlékezetétől, ám minél inkább rögeszméjévé válik történetileg megérteni önmagát, annál inkább központi figurává kell tennie a történelemet, mivel benne működik az, amit szeretne, de nem tud nélkülözni. A történész az, aki megakadályozza azt, hogy a történelem ne lehessen más, mint történelem.

S ugyanakkor e madártávtalnak köszönhetjük az áttekintő képet és e végleges idegenséget, a múlt mesterséges igazmondását. Az észlelés módjának megváltozása kérlelhetetlenül visszaviszi a történelemet a hagyományos tárgyakhoz, melyektől korábban elfordult: nemzeti emléke-

zetünk szokásos eszközeihez. S lám újra itt vagyunk a szülői ház, az alig felismerhető, már nem használt öreg épület küszöbén. A régi családi bútorokra más fény vetül már, ugyanabban a műhelyben már más munkák készülnek. Ugyanaz a szoba – más szerepben. A történetírás megkerülhetetlenül ismeretelméleti korszakába lépett, véglegesen lezárva ezzel az identitás korszakát. Az emlékezet elkerülhetetlenül felfalatott a történelem által, s a történész már nem emlékezet-embert testesít meg, hanem személyében vált emlékezethellyé [*lieu de mémoire*].

III.

A „LIEU DE MÉMOIRE” MINT MÁSIK TÖRTÉNELEM

A *lieu de mémoire*-ok két korszak részei tehát; ez adja meg érdekességüket, s egyszerismind összetettségüket is. Egyszerűek és kétértelműek, természetesek és mesterségesek, közvetlenül adottak a legérzékibb tapasztalatok számára s ugyanakkor a legelvontabb munka termékei.

Ténylegesen helyekről van szó, annak mindhárom – anyagi, szimbolikus és funkcionális – értelmében egyidejűleg, ám különböző mértékben. Egy tisztán anyagi természetű hely, mint a levéltári raktár csak akkor *lieu de mémoire*, ha a képzelet szimbolikus aurával ruházza fel. Egy tisztán funkcionális hely, mint egy iskolai tankönyv, egy végrendelet, egy bajtársi szövetség csak akkor lép be e kategóriába, ha egy rítus tárgya. Még az egyperces néma csend is, mely a szimbolikus megjelenés egy extrém példája, csak egy időbeli egység dologi megszakítása, mely alkalmanként az emlékezésre való koncentrált felhívást szolgálja. E három szempont mindig együtt él. Vegyük egy olyan elvont *lieu de mémoire* példáját, mint a generáció fogalma. Demográfiai tartalma révén anyagi, hipotetikus tartalma révén funkcionális – mivel alkalmasint az emlékezet kikristályosodását és átadását biztosítja – s ugyanakkor szimbolikus is, mivel egy olyan kevés ember által megélt esemény révén mutat be egy tapasztalatot, melyet a többség nem ismer.

A *lieu de mémoire*-okat az emlékezet és a történelem játéka, a két tényező interakciója hozza össze, mely kölcsönös túldetermináltsághoz vezet. Először is meg kell lennie az emlékezés akarájának. Ha elvetjük ezen elv elsőbbségét, ha-

mar eljutnánk egy szűk, de lehetőségekben gazdag meghatározásból egy lehetséges, ám túl képlékeny meghatározásba, amely szerint minden emlékezésre virtuálisan méltó tárgy alkalmas lenne arra, hogy beleveggyék e kategóriába. Kicsit úgy kell kezelnünk, ahogy hajdanán a történeti kritika arany szabálya, mely bölcsen megkülönböztette a „direkt forrásokat” – melyeket a társadalom szándékosan hozott létre, hogy később, mint olyanok, reprodukálhatók legyenek – és az „indirekt források” meghatározatlan tömegét, minden olyan adatot, melyet az adott kor ránk hagyott anélkül, hogy sejtette volna későbbi, történészek általi felhasználását. Amennyiben hiányzik ez az emlékezési szándék, az emlékezet helyei [*lieux de mémoire*] a történelem helyeivé válnak [*lieux d'histoire*].

Ezzel szemben világos, hogyha a történelem, az idő, a változás nem lépne közbe, akkor be kellene érni az emlékművek egyszerű történetével. Helyek ezek tehát, ám vegyes, összetett, változó helyek, bensőségesen összefonva életet és halált, a múltó időt és az örökkévalóságot – a kollektív és az egyéni, a prózai és a szent, a megváltozhatatlan és a mozgásban lévő spirálján. Moebius gyűrűje önmagába zárult. Mert bár igaz az, hogy a *lieu de mémoire* alapvető létoka az idő megállítása, a felejtés munkájának megakadályozása, a dolgok állásának rögzítése, a halál halhatatlanná tétele, a spirituális anyagba foglalása – ahogy a pénz egyedüli emlékezte az arany – abból a célból, hogy a jelentés maximumát hozza ki minimális jelekből, világos az is – s egyébként ez teszi ezt izgalmassá –, hogy a *lieu de mémoire*-ok csak az átalakulásra való képességük, jelentéskörük állandó felelesztése és elágazásainak előre láthatatlan bokrosodása révén élnek.

Két egészen eltérő példa. Vegyük a forradalmi naptárt: *lieu de mémoire*, mert – mint minden naptárnak – meg kellett teremtenie minden emlékezet *a priori* kereteit, s mivel forradalmi, elnevezéseinél és szimbolikájánál fogva, „új könyvet szándékozott nyitni a történelem számára” – amint azt egyik főszerkesztője ambiciózusan megfogalmazta, „hogy visszaadja a franciákat önmaguknak” – egy másik fő szervező szerint. S e célból a forradalom idején megállítja a történelmet a forradalmi eposz képzetrendszerével megjelölve az eljövendő hónapokat, napokat, századokat és éveket. Ez már elég ahhoz, hogy *lieu de mémoire* legyen. Számunkra még inkább azzá teszi a forradalmi naptárt az a kudarc,

hogy nem sikerült azzá válnia, aminek kitalálói szánták. Hiszen élhetnénk ma is ritmusa szerint, megszokottá válhatott volna, mint a gregoriánus naptár, ám így elvesztette volna a *lieu de mémoire* erényeit. Feloldódott volna emlékeztetőnkben, és akkor nem szolgálna mást, mint a többi elképzelhető *lieu de mémoire* elkönnyvelését. Ám kudarca mégsem teljes: felbukkan kulcsfontosságú dátumokban, hozzá kapcsolódó eseményekben: Vendémiaire, Thermidor, Brumaire. A *lieu de mémoire*-ok indítóokai önmagukba térnek vissza, torzító tükörben kettőzik meg igazságukat. Egyetlen *lieu de mémoire* sem menekül meg kezdeti arabeszkjeitől.

Vegyük ezúttal a *Tour de la France par deux enfants* híres esetét: vitathatatlanul szintén *lieu de mémoire*, mivel csakúgy, mint a *Petit Lavoisier*, sok ezer fiatal francia emlékeztetőt formált abban az időben, amikor a közoktatási miniszter nyolc óra öt perckor kihúzta a zsebóráját, s kijelentette: „Minden gyerekünk az Alpokon kel át.” Azért is *lieu de mémoire*, mivel leltára mindannak, amit Franciaországról tudni kell, az önazonosítás elbeszélése, beavató utazás. Ám a dolgok bonyolodnak, s figyelmes olvasással kimutatható, hogy már az 1877-es indulásakor a *Tour* egy olyan Franciaországot sematizált, amely már nem létezett, s amely – ez év május 16-án, a Köztársaság megszilárdításakor – egy kissé elvarázsolt múltból nyeri vonzerejét. Gyerekkönyv ez, mely, mint ahogy oly gyakran előfordul, részben a felnőttek emlékezte révén válik sikeressé. Ez tehát az emlékezet forrásvidéke, ám mi van folyásában? Harmincöt évvel megjelenése után, a háború előestéjén még divatban volt, s bizonyosan emlékeztetőként, már-már nosztalgikus hagyományként olvasódott: átdolgozása és naprakésszé tétele ellenére a régi kiadás jobban fogyott, mint az új. Aztán ritkasággá válik e könyv, s nem használják már csak elmaradott környezetben, távoli vidékeken. Elfelejtik. A *Tour de la France* egyre inkább ritkaságszámba megy, a padlás kincsevő vagy a történészek dokumentumává válik. Elhagyja a kollektív emlékeztetőt, hogy belépjen a történeti, majd a pedagógikus emlékeztetőbe. 1977-ben, centenáriuma alkalmával, amikor a *Le cheval d'orgueil* milliós példányszámot ér el, s mikor a giscard-i és iparosodott, ám már a gazdasági válság által érintett Franciaország felfedezi szóbeli emlékeztetőt és vidéki gyökereit, íme újrainyomják, s a *Le Tour* ismét belép – noha nem ugyanabba – a kollektív emlékeztetőbe, újabb fe-

ledésre és újabb feltámadásra várva. Mi ad jogosítványt a *lieu de mémoire* címkére? Kezdeti szándéka vagy vég nélküli visszatérése az emlékezet körforgásába? Természetesen mindkettő: minden *lieu de mémoire* örvénylő tárgy is egyben.

Ugyanez a kettős kötődési elv teszi lehetővé a helyek meghatározatlan sokaságában egy hierarchia létrehozását, értelmezési tartományainak behatárolását, skáláinak jegyzékét.

Amennyiben jól megnézzük a nagy tárgyi csoportokat, melyek műfajához kapcsolhatók – mindaz, ami a halottak kultusza, mindaz, ami nemzeti örökségünk, mindaz, ami nyilvántartja a múlt jelenlétét a jelenben – világos, hogy bizonyos dolgok, melyek nem férnek be e szigorú meghatározásba, erre igényt tarthatnának, s ez fordítva is igaz, sok olyasminek – sőt, annak nagy részének, ami elvileg része ennek – ténylegesen ki kellene maradnia. Ami egyes őstörténeti, földrajzi vagy régészeti lelőhelyeket *lieu de mémoire*-rá tesz, ráadásul kiemelkedő helyekké, éppenséggel annak kellene kizárni őket: mégpedig az emlékezés akarásának teljes hiánya folytán, hiszen úgyis kárpótolja azokat az idő, a tudomány, az emberiség álmai és emlékezte által rájuk nehezedő súly. Ezzel szemben egyetlen határterület sem bír hasonló címmel, mint a Rajna, vagy a „Finistère”, ez a „határszél”, melyet például Michelet sorai nemesítettek meg. Minden alkotmány, minden diplomáciai szerződés *lieu de mémoire*, ám az 1793-as nem ugyanazon a jogcímen, mint az 1791-es, az Emberi Jogok Nyilatkozatával, mely egy alapvető *lieu de mémoire*. Ahogy például a nijmegeni béke sem azon a jogcímen, mint az európai történelem két végpontja, a verduni szerződés és a jaltai konferencia.

E keveredésben az emlékezet diktál, s a történelem jegyzi fel azt. Éppen ezért két terület – a történelmi események és könyvek – megérdemlik, hogy elidőzzünk náluk, mivel nem az emlékezet és a történelem keveredései, hanem a történelemben az emlékezet par excellence eszközei, így lehetővé teszik, hogy világosan behatároljuk e területet. Nem a *lieu de mémoire* egy formája-e minden egyes nagy történelmi mű és a történeti műfaj maga? Nem per definitionem *lieu de mémoire*-e minden nagy esemény és maga az esemény fogalma? E két kérdés pontos választ igényel.

A történelmi könyvek közül csak azok *lieu de mémoire*-ok, melyek az emlékezet átalakítására épülnek vagy annak oktatási breviáriumaként

lettek összeállítva. Franciaországban nincs a történelmi emlékezet rögzülésének oly sok jelentős pillanata. A 13. században a *Grandes chroniques de France* az, mely magába tömöríti a dinasztikus emlékezetet, s mely több századon keresztül a történetírói munka modelljeként szolgált. A 16. században, a vallásháborúk idején a „tökéletes történelem”-nek mondott iskola az, mely lerombolja a monarchia trójai eredetének legendáját és helyreállítja a gall múltat: Étienne Pasquier *Les recherches de la France*-a (1599) már címének modernitásával is emblematikus illusztrációja ennek. A kései restauráció történetírása erőszakosan vezeti be a történelem modern fogalmát: Antoine Thierry *Lettres sur l’histoire de France*-ának megjelenése (1820) alkotta meg kezdőpontját és önálló kötetként való 1827-es megjelenése a végpontját; néhány hónap eltéréssel, egybeesett ez egy induló kiválóság első igazi könyvével, Michelet *Précis d’histoire moderne*-jével és Guizot kezdődő kurzusával, az „Európa és Franciaország civilizációjának történeté”-vel. Végül itt van a nemzeti, pozitivistá történetírás, melynek a *Revue Historique* (1876) megjelenése a kiáltványa, és Lavisse 27 kötetes *Histoire de France*-a az emlékműve. Ugyanez a helyzet az emlékiratokkal is, mely nevük révén szintén *lieu de mémoire*-ként tűnhetnek fel. Ugyanígy az önéletrajzok vagy a magánéleti naplók. Egyes könyvek, mint a *Mémoires d’outre-tombe*, a *La vie de Henry Brulard*, a *Journal d’Amiel* egyaránt *lieu de mémoire*-ok, nem azért, mert jobbak vagy nagyobbak, hanem azért, mert az emlékezés egyszerű feladatát egyesítik magára az emlékezetre vonatkozó kérdésfeltevésekkel. Ezt mondhatjuk el az államférfiak emlékiratairól is. Sullytól De Gaulle-ig, Richelieu *Testament*-jától a *Mémorial de Sainte-Hélène*-ig vagy Poincaré *Journal*-jáig. Függetlenül a szövegek különböző értékeitől, a műfajnak megvannak az állandó jegyei és sajátosságai: magában foglalja más emlékiratok ismeretét, a toll embere és a tett embere szerinti megkettőződést, egy egyéni diskurzus kollektív diskurzussal való azonosítását és egy magánérdek beágyazódását az államérdekbe. Megannyi indíték, mely arra kötelez, hogy a nemzeti emlékezet panorámájában *lieu de mémoire*-ként tart-suk számon őket.

És a „nagy események”? Közülük csak két típus tartozik bele, amelyek megítélése nincs kapcsolatban jelentőségükkel. Egyfelől, a jelen által alig észlelt, gyakran jelentéktelen esemé-

nyek, melyeket, ennek ellentétéként, a jövő ruház fel az eredet nagyságával, a kezdeti szakítás ünnepélyességével. Másfelől azok az események, ahol szinte nem történik semmi, ám hirtelen súlyos, szimbolikus értelemmel terhelődnek meg, s így lefolyásuk pillanatában önnön előrehozott megemlékezésükké válnak. A jelenkor történelme – a média közvetítése révén – mindennap megsokszorozza az ilyen halva született próbálkozást. Egyik oldalról ott van például Hugues Capet megválasztása, mely nélkülözött minden feltűnést, s melynek az utána következő, vérpadon bevégzett tíz évszázad adott olyan súlyt, mely nem volt meg a kezdeteknél. Másfelől, a rethondes-i vasúti kocsija, a Montoire-i kézfogás vagy a Felszabadulási parádé a Champs-Élysées-n. Alapító események vagy látványos események. Ám egyetlen esetben sem önmagukban csak az események teszik azzá, ami, hiszen ha ezt fogalomként elismernénk, az a *lieu de mémoire* sajátosságainak tagadását eredményezné. Épp ellenkezőleg, kizárásuk az, ami elhatárolja: az emlékezet éppúgy kötődik a helyekhez, ahogy a történelem az eseményekhez.

Viszont e kategórián belül semmi akadály annak, hogy elképzeljünk bármilyen lehetséges felosztást és osztályozást. A legtermészetesebben, a konkrét tapasztalatok révén adódó *lieu de mémoire*-októl, mint például a temető, a múzeumok, az évfordulók, egészen a leginkább szellemileg kidolgozott helyekig. Itt van például a már említett generáció vagy a nemzetség, a „regionális-emlékezet” fogalma, de ugyanúgy a felosztás is, melyen a francia terület észlelése alapul vagy a „táj mint festmény”-é, mely rögtön érthető, amint Corot-ra vagy Cézanne *Sainte-Victoire*-jára gondolunk. Fekthetjük a hangsúlyt akár a helyek anyagi szempontjaira is, s láthatjuk, hogy maguk is milyen széles skálán rendeződnek el. Vegyük először is a hordozható *lieu de mémoire*-okat, amelyek fontosak, hiszen az emlékezet népe szolgál erre például Törvénytábláival. Vagy vegyük a földrajzi helyeket, amelyek mindent pontos lokalizációjuknak és a földben való gyökerezésüknek köszönhetnek: így minden turisztikai hely az, így a *Bibliothèque nationale* is, mely éppúgy kötődik az Hôtel Mazarinhez, mint az *Archives nationales* az Hôtel Soubise-hez. Aztán az emlékhelyek, melyeket nem szabadna összekevernünk az építészeti helyekkel. Az előbbieket, a szobrok és halotti emlékművek jelentésüket belső létükből nyerik. Bár elhelyezésük korántsem közömbös, egy

más elhelyezés is igazolható anélkül, hogy megmásítaná jelentését. Ez nem áll azonban az idő által létrehozott együttesekre, melyek jelentésüket elemeik közötti összetett viszonyrendszerikből nyerik: egy világ vagy egy kor tükröi ezek, mint a Chartres-i katedrális vagy a Versailles-i palota.

Osztályozásunk ezzel szemben épülhet-e a funkcióra? A skála magában foglalja egy tisztán átadhatatlan tapasztalat fenntartásának szentelt *lieu de mémoire*-októl, melyek eltűnnek azokkal együtt, akik megélték azt – ilyen például a veteránok szövetsége – az olyan helyekig, melyeknek létoka pedagógikus, mint a tankönyveknek, a lexikonoknak, a testamentumoknak avagy a számadásoknak, melyeket a klasszikus korban a családfejek vezettek utódaik számára. Az osztályozás érzékeny lehet végül is a szimbolikus összetevőkre. Szembe fogjuk állítani a győztesek és a legyőzöttek *lieu de mémoire*-jait. Az elsők, látványosak és győzedelmesek, tekintélyesek, és mivel a nemzeti autoritásból vagy egy formális testületből, de mindig fentről származnak, általában kikényszerítettek, így gyakran a hivatalos szertartások hidegségével és ünneplésszerűségével bírnak. Inkább lerójuk tiszteletünket előttük, mint hogy odamenjünk. A második menedékhely: a spontán hűség szentélyei és csendes zarándoklatok. Ez az emlékezet élő szíve. Egyik oldalon a Sacré Coeur, a másikon a népszerű Lourdes-i zarándoklat, egyfelől Paul Valéry nemzeti temetési szertartása, másfelől Jean-Paul Sartre temetése, az egyik oldalon De Gaulle gyászszertartása, másikon a colombey-i temető.

A végtelenségig lehetne finomítani az osztályozást. Szembeállítani a közttereket a privát helyekkel, a tiszta *lieu de mémoire*-okat, melyek teljes egészében kimerülnek az emlékezetmegőrző funkciójukban – mint a temetési emlékbeszédek, Douaumont vagy a Kommünárok Fala – és azokat, melyeknek emlékezeti dimenziója csak egy szimbolikus jelentéseik csokrából – mint a nemzeti zászló, az ünnepi körmenetek, zarándoklatok stb. E tipológiai vázlat érdeme nem pontosságában vagy teljességében rejlik, s nem is a megjelenítés gazdagságában, hanem abban a tényben, hogy lehetséges. Megmutatja, hogy egy láthatatlan szál köti össze a nyilvánvaló kapcsolatban nem álló tárgyakat, és hogy a Père-Lachaise és Franciaország általános statisztikájának összekapcsolása nem az esernyő és vasaló szürrealisztikus találkozása. Van e kü-

lönböző azonosságoknak egy tagolt rendszere, a közösségi emlékezetnek egy tudattalan szerveződése, melyet nekünk kell önmagunk számára tudatosítanunk. A nemzeti történelemben a *lieu de mémoire*-ok a mi pillanataink.

A *lieu de mémoire*-ok egy egyszerű, ám meghatározó vonása radikálisan elválasztja őket minden más történelemtől, legyen az régi vagy új, melyet már megszoktunk. Az emlékezetnek, akár a nemzetnek, akár a társadalmi mentalitásnak címzett történeti vagy tudományos megközelítése reáliákkal állt kapcsolatban, olyan dolgokkal, melyekkel a valóság elevenségét kívánta megragadni. Minden más történeti tárgytól eltérően a *lieu de mémoire*-oknak nincsenek referenciáik a valóságban. Vagy inkább csak önmaguk referenciái, tisztán jelek, melyek csak önmagukra vonatkoznak. Nem mintha nem lenne tartalmuk, fizikai megjelenésük vagy történetük, épp ellenkezőleg. Ám ami *lieu de mémoire*-t csinál belőlük, az pontosan az, ami révén megmenekültek a történelem elől. *Templom*: profán meghatározatlanságában egy kör – tér vagy idő, tér és idő – darabokra szeletelése ez, melyben minden számít, minden szimbolizál és jelentést hordoz. Ebben az értelemben a *lieu de mémoire* kettős természetű: túlzottan önmagába zárt, önmagához láncolt és saját nevéhez tapadó hely, mely ugyanakkor folytonosan nyitott is jelentéseinek értelmezésére.

Emiatt válik történetük a legbanálisabbá és a legszokatlanabbá. Nyilvánvaló témák, klasszikus eszközök, kézenfekvő források s a legkevésbé szofisztikus módszerek. Azzal hitegetjük magunkat, hogy visszahozzuk a tegnapelőtti történelmet. De valami egészen más tér vissza. E tárgyak csak a legközvetlenebb tapasztalatban ragadhatók meg, de itt más a tét: olyasvalami, ami nem fejezhető ki a történelem hagyományos kategóriáival. A történeti kriticismus teljes egészében kritikai történelemmé vált, s nem elsősorban önnön eszközei által. Saját magát ébresztette fel álmából, hogy másodlagosan létezen. Csakúgy, mint a háború esetében, e tisztán transzferenciális történelem lényege is a végrehajtásban rejtőzik. Az újra megtalált tárgyak és a témájának elkötelezett történész közötti kapcsolatban törékeny boldogság jön létre. Egy történelem, mely végeredményben azon nyugszik, amit mozgósít: egy keskeny, kézzelfoghatatlan, alig kifejezhető kapocs ez, mely kitoröhlhetetlen, hűsvér kötődésként él bennünk e voltaképpen megfakult szimbólumok iránt. A

michelet-i történelem felélesztése – mely óhatatlanul a Proust által oly szépen megírt elvesztett szerelem ébredésére emlékeztet – tehát az a pillanat, amikor a szenvedély rögeszmés hatalma végre feléled, s ahol a valódi szomorúságot az okozza, hogy nem szenvedhetünk többé attól, amitől annyit szenvedtünk, s amit a jövőben már nem érthetünk meg a szív esztelenségével, csak az ész érveivel.

Erősen irodalmi hivatkozás ez. Sajnálunk kellene vagy ellenkezőleg, teljes mértékben igazolnunk? Ezt megint csak e korszak adhatja meg. Az emlékezet következőképpen csak két fajta legitimitást ismer: történetit és irodalmi. Jóllehet párhuzamosan gyakorolják ezeket, ám napjainkig mégis elkülönítve. A határ most elmosódik, a történeti emlékezet és a fiktív emlékezet kvázi halálával egy időben megszületik egy új típusú történelem, mely a múlthoz, egy másik múlthoz való új viszonyrendszeréből nyeri presztízsét és legitimitását. A történelem a mi helyettesíthető képzetrendszerünk. A történeti regény reneszánsza, a személyes dokumentumok divatja, a történeti dráma irodalmi új-jáéledése, az oral history elbeszélések sikere hogyan lenne értelmezhető másként, mint a kivessző fikció jeleként? Ahol megszilárdul, összesűrűsödik és feltárul kollektív emlékezetünk kimerített tőkéje, ott határozza meg ezt a fajta érzékenységet a helyek iránti érdeklődés. Történelem: a mélységből kiemelt korszak mélysége, egy igazi regény nélküli korszak igazi regénye. Emlékezet – előléptetve a történelem középpontjába: az irodalom látványos gyásza ez.

FRANCIÁBÓL FORDÍTOTTA: K. HORVÁTH ZSOLT

JEGYZETEK

¹ A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Pierre NORA, „Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux”, in *Les lieux de mémoire*. I. *La République*. Pierre NORA (dir.), Paris, Gallimard, collection Bibliothèque illustrée des histoires, 1984, xvii-xlii. o. Az első magyar fordítás megjelent: *Aetas*, 1999/ 3. sz., 142–157. o. Jelen kiadás számára a fordítást módosítottam. Itt szeretném kifejezni köszönetemet Benda Gyulának, Deák Ágnesnek és Czoch Gábornak észrevételeikért, javaslataikért, valamint az *Aetas* folyóirat szerkesztőségének, hogy az újraközlést lehetővé tették.

² A tanulmányban – igazodva az angol nyelvű fordításhoz [Between Memory and History: *Les Lieux de Mémoire. Representations* 26 (1989), 7–25. o., Marc Roudebush fordítása], ám eltérve ezzel az e témában megjelent Jacques LE GOFF, *Franciaország emlékezete* [BUKSZ, 1994, 456–459. o.] című cikk magyar nyelvű fordításától (Albert Sándor munkája) – meghagyom Nora eredeti, francia nyelvű terminus technicusát, a *lieux de mémoire*-t. E kifejezés – mely „emlékezhelyeket” és az „emlékezt helyeit” egyszerre jelentheti – lefordításával véleményem szerint elvesz a terminus eredeti, elmélyült értelme. Nora az angol fordítás megjelenésekor köszönetet mond a fordítónak, hogy meghagyta az eredeti formát, s nem fordította kézenfekvő módon *memory place*-nek. Ugyanitt egy jegyzetben (25. o.) Nora azt írja, hogy a *lieu de mémoire* kifejezés – mely ugyan Cicero és Quintilianus nyomán a latin *loci memoriae*-ből származik, majd Frances Yates *The Art of Memory* (1966) című műve révén került ismét a köztudatba – franciául, szemben más nyelvekkel, már elmélyült, „történeti, intellektuális, emocionális és gyakran tudat alatti” értelmet nyert, melyet megerősít az a tény is, hogy a francia historikus e nyelvi leleménye már önálló szócikként szerepel a *Le Grand Robert de la langue française* 1993-as kiadásában. Így célszerűbbnek tartottam megtartani e terminust, s csak abban az esetben fordítani le, amennyiben zavarná a magyar mondat szórendjét, érthetőségét. (A fordító megjegyzése.)

December 20-án együtt ünnepeljük
Hanuka második napját
a Múlt és Jövő baráti társaságával
a SPINOZA KÁVÉHÁZBAN
(VII. Dob utca 15.), este 6 órakor.

A gyertyákat hagyományaink
szerint
Fekete László főkántor gyújtja meg.
Bob Cohen és barátai zenélnek.
Vendégünk lesz Heller Ágnes
filozófus.

